

Ніл ФЕРГЮСОН

ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Як Захід став успішним

Переклав з англійської *В'ячеслав Циба*

Зміст

<i>Список ілюстрацій</i>	9
<i>Список карт</i>	12
<i>Список діаграм і графіків</i>	13
Передмова до британського видання	14
Вступ. Запитання принца Расселаса	33
1 КОНКУРЕНЦІЯ	54
Дві річки	54
Євнух і єдиноріг	62
Гонитва за прянощами	70
Абияке царство	82
2 НАУКА	89
Облога	89
Мікрографія	100
Осман і Фріц	113
Подорож у Танзимат	130
Зі Стамбула до Єрусалима	136
3 ВЛАСНІСТЬ	143
Нові світи	143
Країна вільних	151
Американські революції	166
Доля креолів Галла	183

4	МЕДИЦИНА	196
	Пророцтво Берка	197
	Колісниця війни	214
	Лікарі без кордонів	228
	Черепи Акулячого острова	236
	Чорний сором	248
5	СПОЖИВАННЯ	261
	Народження суспільства споживання	261
	Поворот на Захід	289
	Регтайм до багатства	299
	Джинсовий джин	317
	Піжами й хустки	331
6	ПРАЦЯ	336
	Етика праці та етика слова	336
	Лови кайф!	346
	Китайський Єрусалим	361
	Землі безвір'я	374
	Кінець світу?	378
	Висновки. Суперники	382
	<i>Бібліографія</i>	419
	<i>Показчик</i>	444
	<i>Примітки</i>	469

ВСТУП. ЗАПИТАННЯ ПРИНЦА РАССЕЛАСА

Йому слід було говорити про *цивілізацію* [для четвертого видання його словника], а не лише про *вихованість* (*цивілізованість*). Попри глибоку повагу до нього я вважаю, що *цивілізація*, як похідне від *цивілізувати*, у цьому сенсі краще протиставлена *варварству*, ніж *вихованість*.

Джеймс Босвел

Яке визначення цивілізації не візьми... всі означатимуть: «Я - цивілізований, за тобою - культура, він - варвар».

Феліпе Фернандес-Арместо

Коли Кеннет Кларк характеризував цивілізацію у серії своїх однойменних телепрограм, він не лишив глядачам сумніву, що мав на увазі цивілізацію Заходу і, передусім, мистецтво й архітектуру Західної Європи від Середньовіччя й до XIX століття. Перший з тринадцяти фільмів, які він зробив на замовлення Бі- Бі- Сі, чомно унікав згадки про візантійську Равенну, кельтські Гебридські острови, Норвегію вікінгів і навіть про Аахен Карла Великого. Темні віки від падіння Риму до Відродження XII століття просто не вважалися цивілізацією в тому сенсі слова, як його розумів Кларк. Вона з'явилася лише зі спорудженням собору в Шартрі, освяченого, хоча й незавершеного в 1260 році, і засвідчила втому від мангеттенських небосягів свого часу.

Надзвичайно популярні телепрограми Кларка, які вперше показали в Британії, коли мені було лише п'ять років, для цілого покоління в англomовному світі визначили, чим є цивілізація.

Цивілізацією вважалися замки Луари, флорентійські палаці, Сікстинська капела, Версаль. Від стриманих інтер'єрів Голландської республіки до пристрасних фасадів доби бароко, Кларк на повну силу поставав істориком мистецтва. Перед нами виринали музика й література, а політика й навіть економіка з'являлися зрідка. Але сутністю Кларкової цивілізації було, звісно, Високе мистецтво. Його героями були Мікеланджело, да Вінчі, Дюрер, Констебл, Тернер, Делакруа¹.

Віддамо Кларкові належне — його програми мали підзаголовок «Особистий погляд». Він усвідомлював упередження, проблематичне вже 1969 року, що «дохристиянська ера та Схід» були, в певному сенсі, нецивілізованими. А втім, через сорок років стало нестерпно миритися з Кларковим поглядом, особистим чи будь-яким іншим (не кажучи вже про його злегка дратівливу *зарозумілу* манеру викладу). У своїй книжці я дотримуюся ширшого порівняльного підходу і прагну бути відвертим, а не зарозумілим. Моє уявлення про цивілізацію охоплює і каналізаційні труби, і арки, адже без очисних споруд міста стають смертельними пастками, що перетворюють річки й колодязі на джерело холери. Без зайвих обґрунтувань мене цікавить як вартість мистецького твору, так і його культурна цінність. На мою думку, цивілізація — це дещо більше за просто вміст декількох першокласних мистецьких галерей. Це надскладна людська організація. Картини, статуї та споруди можуть бути її найбільш вражаючими досягненнями, які неможливо пізнати без розуміння тих економічних, соціальних та політичних інституцій, що їх винаходять, фінансують, виробляють і зберігають для того, щоб ми милувалися ними.

«Цивілізація» — слово французького походження; його вперше вжив економіст Анн-Робер-Жак Тюрго 1752 року і вперше опублікував чотири роки по тому² Віктор Рікетті маркіз де Мі-рабо, батько великого революціонера Мірабо. Семюел Джонсон, як впливає з епіграфа до вступу цієї книжки, не сприйняв такий неологізм, надаючи перевагу поняттю «вихованість»

(«цивілізованість»). Якщо для Джонсона варварство мало свою протилежність, то нею було порядне (хоча інколи відверто примітивне) міське життя, яким він так втішався у Лондоні. Цивілізація, як підказує етимологія цього слова, стосується великих міст, і, значною мірою, великі міста³ є героями нашої книжки. Та закони міста (цивільні чи будь-які інші) так само важливі, як і міські мури, а його облаштованість та звичаї (культурні чи будь-які інші манери жителів міста) значать не менше, ніж його палаці⁴. Цивілізація передбачає як наукові лабораторії, так і горища митців, як землеволодіння, так і природні ландшафти. Успіх певної цивілізації можна виміряти не лише її естетичними досягненнями, ай — і це головніше — тривалістю та якістю життя людей. Якість життя має багато вимірів, і не всі легко виявити. Ми можемо оцінити дохід на душу населення в XIX столітті або середню тривалість життя мешканців світу. Але що ми можемо сказати про їхній комфорт? Чистоту? Щастя? Скільки одягу вони мали? Скільки годин вони повинні були працювати? Скільки харчів могли придбати на свою зарплатню? Твори мистецтва самі по собі можуть натякнути на це, але вони не дають відповіді на всі питання.

Проте зрозуміло, що одне місто не створює цивілізацію. Певна цивілізація — це велике ціле людської організації, хоча й воно аморфніше навіть за імперію. Цивілізації є, почасти, практичною реакцією народів на їхнє довкілля — на потреби в їжі, воді, прихистку та захисті. А крім того, цивілізації — це питома культура, часто, хоча й не завжди, релігія і нерідко мовні спільноти⁵. Зрідка ці характеристики можуть поєднуватися. Керол Куїглі нарахував двадцять чотири цивілізації за останні десять тисяч років⁶. У домодерному світі Адда Боузмен виявив лише п'ять цивілізацій — західну, індійську, китайську, візантійську та ісламську⁷. Метью Мелко віднайшов повних дванадцять, сім із яких зникли назавжди (месопотамська, єгипетська, критська, класична, візантійська, мезоамериканська, андська), а ще п'ять існують досі (китайська, японська, індійська, ісламська,

західна)⁸. Шмуель Айзенштадт нарахував шість цивілізацій, додавши до них єврейську⁹. Взаємодія кількох цивілізацій між собою та їхнє ставлення до довкілля є одним із найважливіших рушіїв історичних змін¹⁰. У цих взаємодіях вражає те, що, попри зовнішні впливи, автентичні цивілізації залишаються собою упродовж багатьох епох. Фернан Бродель із цього приводу сказав: «По суті, цивілізація — це найдовша історія з усіх... Цивілізація може продовжувати існування, не зважаючи на зміну економік та суспільств»".

Якби іди року ви мали змогу об'їхати земну кулю, вас найбільше вразила б якість життя у Східних цивілізаціях. Одночасно зі спорудженням у Пекіні Забороненого міста почалися роботи з повторного відкриття й розширення Великого китайського каналу; на Близькому Сході турки-османи наблизилися до Константинополя, який вони нарешті захопили 1453 року. Візантійська імперія доживала свої останні дні. Смерть полководця Тимура (Тамерлана) 1405 року усунула постійну загрозу вторгнення з Центральної Азії войовничих кочовиків — протилежності цивілізації. Для китайського імператора Чжу Ді та османського султана Мурада II майбутнє стало безхмарним.

У 1411 році Західна Європа, навпаки, вразила б вас своїм жалюгідним виглядом, хоч вона й потроху одужувала від спустошень, завданих Чорною смертю, яка, перекинувшись зі Сходу, в 1347-1351 роках зменшила народонаселення удвічі. Та й тепер Європа страждала від антисанітарії та воєн, які здавалися нескінченними. В Англії правив прокажений король Генріх IV, який позбавив трону та вбив невдатного Річарда II. Франція була охоплена братовбивчими війнами між прибічниками герцога Бургундського та підступно вбитого герцога Орлеанського. Столітня англо-французька війна ось-ось мала відновитися. В інших войовничих західноєвропейських королівствах — Арагоні, Кастилії, Наваррі, Португалії та Шотландії— жилося не краще. Мусульмани, як і раніше, правили у Гранаді. Шотландський

король Яків I після захоплення англійськими піратами залишався бранцем в Англії. Найзаможнішими регіонами Європи, насправді, були лише північноіталійські міста-держави: Флоренція, Генуя, Піза, Сієна та Венеція. Що ж до Північної Америки XV століття, то порівняно з центральноамериканськими царствами ацтеків, майя та інків із їхніми неприступними храмами та високогірними шляхами, вона залишалася пустелею анархії. Наприкінці кругосвітньої мандрівки думка про те, що Захід може домінувати над Рештою світу наступні півтисячі років, видалася б вам надміру химерною.

А втім, це сталося.

З якоїсь причини, починаючи з кінця XV століття, малі держави Західної Європи, яких зіпсували запозичення з латини (і в чомусь з грецької), чия релігія походила з учення назаретських юдеїв і які інтелектуально відставали від розвитку східної математики, астрономії та технологій, створили цивілізацію, спроможну не лише завоювати великі Східні імперії та підкорити Африку, обидві Америки й Австралазію, а й повернути народи всього світу до західного способу життя. Це навернення відбулося, зрештою, не так за допомогою меча, як завдяки слову.

Досі триває дискусія між тими, хто стверджує, що всі цивілізації, у певному сенсі, рівні, та тими, хто вважає, що Захід не спроможний утвердити свою перевагу, наприклад, над східною Євразією². Але такий релятивізм, вочевидь, є абсурдним. Жодна колишня цивілізація ніколи не досягала такого рівня панування над Рештою світу, як Захід³. 1500 року майбутні імперські держави Європи займали приблизно ю % світового суходолу та становили щонайбільше 16 % населення світу. 1913 року одинадцять західних імперій* контролювали

* Цими одинадцятьма були Австрія, Бельгія, Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди, Португалія, Іспанія, Росія, Сполучене Королівство та Сполучені Штати. З них лише Франція, Португалія та Іспанія існували 1500 року у формі, що нагадувала їхній статус у XX столітті. Про претензії Росії бути визнаною частиною Заходу див. далі.

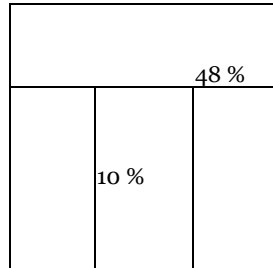
близько три з п'ятьох усієї території та населення, а також понад три четвертих (приголомшливі 79 %) виробів світової економіки¹⁴. Середня тривалість життя в Англії була удвічі вищою, ніж в Індії. Вищий рівень життя на Заході також знайшов відображення у кращому харчуванні, навіть для сільськогосподарських працівників, та стрункійшій статури, навіть для звичайних вояків та в'язнів¹⁵. Як ми вже зрозуміли, цивілізація існує в містах. За цим критерієм Захід теж випереджав. 1500 року, наскільки ми можемо судити, найбільшим містом світу був Пекін із населенням 600-700 тисяч жителів. Із десяти тогочасних найбільших міст світу лише одне — Париж — було європейським, а його населення нараховувало менше, ніж 200 тисяч жителів. У Лондоні проживало, напевно, 50 тисяч осіб. Рівень урбанізації в Північній Африці та Південній Америці теж перевищував європейський. Однак станом на 1900 рік усе різко змінилося. Тільки одне з десяти найбільших міст світу розташовувалося тоді в Азії — це Токіо. Лондон із населенням близько 6,5 млн осіб став глобальним мегаполісом¹⁶. Західне домінування не припинилося й після загибелі європейських імперій. Піднесення Сполучених Штатів показує, що прірва між Заходом і Сходом зростає. Станом на 1990 рік пересічний американець був у сімдесят три рази багатшим за пересічного китаїця¹⁷.

Навіть більше, у другій половині ХХ століття стало зрозуміло, що для Східних суспільств єдиний шлях зменшити зростальну прірву у прибутках — це наслідувати японський приклад переймання досвіду деяких (хоча й не всіх) західних інституцій та способів

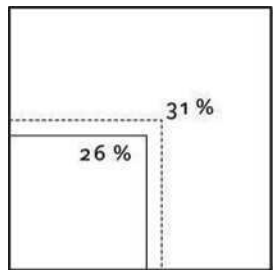
управління. Як наслідок, Західна цивілізація стала певним взірцем того, як Решті світу слід прагнути до самоорганізації. Звісно, до 1945 року існувало розмаїття моделей розвитку, або, якщо вжити комп'ютерну метафору, — систем управління, які могли бути засвоєні незахідними суспільствами. Та найпривабливіші з них мали європейське походження: ліберальний капіталізм, націонал-соціалізм та радянський комунізм. Друга світова війна поховала в Європі другу модель, хоча вона певний час проіснувала під новими назвами у багатьох країнах, що розвиваються. Крах радянської імперії в 1989-1991 роках поховав третю модель.

Безперечно, внаслідок світової економічної кризи відбулося чимало дискусій про альтернативні моделі азійської економіки. Але навіть затяті культурні релятивісти не радять повернутися до інституцій династії Мін або імперії Моголів. Сучасна полеміка між поборниками вільного ринку та прибічниками державного втручання є, по суті, полемікою між двома виразно Західними школами мислення — послідовниками Адама Сміта та прибічниками Джона Мейнарда Кейнса, до якої долучилися кілька безкомпромісних і фанатичних марксистів,

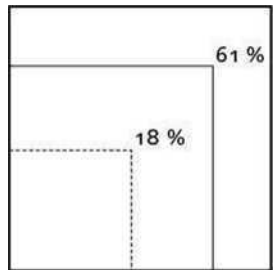
Метрополії та володіння західних імперій (1913)

Територія, км²

Населення

ВВП